

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
РОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№59
(19398)

2020 чылдың
июнь 9
вторник

Хүннүң үнери — 04:10
Ажары — 19:34
Хүн дурту — 15:24

Садар өртөз хостуг 12+

Аныяктар делегейинде

ЧЕЧЕНА КУУЛАР: “ТАЙВАНЬНЫҢ РАДИОЗУ ЧУГААЛАП ТУР”

Материалды 4-кү арындан номчуур.

Көдээ ажил-агыйда

«АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕГЕ КЫШТАГ» ГУБЕРНАТОР ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНГЕ ДАМЧЫДАР МАЛДАРНЫ ШИЛИП ДООСКАН

«Аныяк өг-бүлеге кыштаг» губернатор төлевилелиниң киржикчилеринге дамчыдар улуг бода болгаш шээр малдың шиллдези бо хүннерде доозулган. Малдарда онза айыылдыг мал аарыгларынга удур тарылгаларны кылган.

Тываның Көдээ ажил-агый яамызы мал-маганга ветеринарлыг болгаш шинчилге-хынаашкынныг ажилдарны чорутканын дыңнаткан. 20200 баш шээр, 80 баш бода, шупту 20280 баш малдарны шинчип, хынаан.

Дамчыдар малдарның чогуур документиери болу бээр-ле, төлевилелдин киржикчилеринге малды бо чылдың июнь төнчүзүнге чедир үлөп доозарын сагындыраал. Бо хүннерде нормативтиг эрге-хоойлу документиерин долдурар ажилдар дооступ турар.

«Аныяк өг-бүлеге кыштаг» төлевилелдин ээлчеглиг бешки чадазы июнда эгелээр. Езулуг-ла чоннуң төлевилели болду. Кижилер бодунуң ажил-ижин эгелеп, өг-бүлезинге тодуг-догаа амыдыралды хандырыптар дээрзинге бүзүрээр мен. Бо чылын 105 өг-бүле төлевилелге катчыптарга, оларның ниити саны 500 ажа бээри ол. Өг-бүле бүрүзүнүң байдалын кичээнгейлиг дарый өөренип көөрүн диледим. Дамчыдар малдар шыырак, фермага дээш бээр шөлдер одар-белчирилги, суг хандырылгасы эки, автотранспорт-биле чеде бээр, чырык чагыларынга чоок болурун көөр херек. «Кыштаг» ачы-буян төлевилели эвес дээрзин угаап билзе чогуур. Амгы үеде ол зоотехниктиг, ветеринарлыг, саарылгалыг болгаш өске-даа инфраструктураны негеп келген улуг күш апарган. «Кыштаг» чоокку чылдарда көдээ ажил-агыйның өзээ апары чигзиниг чок — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол төлевилелдин хөгжүлделиг базымын тайылбырлаан.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

YouTube

vk

f

Instagram

Чазак Даргазы социал четкилерде

Хүндүлүг, чонум! Халдавырлыг хамчык аарынының Тывада хүн-бүрүдө нептереп, аарыг улустуң саны көвүдөп турарын барымдаалааш, июнь 8-тен 22-ге чедир ийи неделя дургузунда шыңгыы карантинни чарлап тур бис.

Бо хемчеглерни кылып турар ужурувус болза, бо халдавырлыг аарыг өг-бүлелерниң иштинде көвейи-биле нептереп эгелзэн дээрзин сагындырып каайн. Ол бистерге, хей ажи-төлдүг, төрөлдөргүл аразында чоок харылзаалыг чонга дыка коргунчуг байдал болуп турар. Хоорай-суурлар аразында аргыжарын соксадып, даштыгаа хей улустар чоруурун эвээжедирин чедип алып ужурулуг бис.

Анаа-ла, кандыг-даа чылда-гаан чок агаарлаарын, бөлүктежи чылбазын, бажыңнар

кезип аалдажырын соксадып көрүңер. Бо хүн аш-чемден курлавырлай садып ап, ийи неделя үнмейн олуруптарынга херек шупту белеткелдерни кылып ап көрүңер. Кижилер бөрүзү чүгле бодуңарның дугайында бодавайн, өг-бүлелерниң, ажи-төлүңерниң, чоок кижилериниң кадыын бодап көрүңер.

Бо аарыг-биле кым-даа аарыг берип болур. Чүгле эмчилерниң чагыг-сүмезин дыңнап, бодун аарыг-силиг алдынып, хей улус аразынче кирбес болза, ынчан харын чайлап болур. Ынчан-гаш, бистиң хүлээп турарыыс хемчеглерни сагып, карантин үезиниң негелделеринге чагыртып көрүңер.

Бодум бо аарыгны аарып эрткен болгаш, ону кымга-даа күзевес-тир мен. Кадыңарны камнап көрүңер! Бот-боттарывыска камныг болуп, уругларывысты чагып, сургаалыңар. Кайы хамаанчок үнмөңер. Эң-не мурнуку одуругда аарыг-биле туржуп турар эрес-дидим, шыдамыккай эмчилеривиске өөрүп четтиргенивисти илередип, бажыңардан үнмейн, оларга дузавысты кадып көрээлиңер, чонум!

РИА НОВОСТИ: ТЫВА ӨСКЕЛЕРДЕ ЧОК ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ЭГЕЛЗЭН

МОСКВА, июнь 5 — РИА Новости. Тыва дагын катап кем-херек үүлгедир чорук-биле бир тускай демисежир дээш, боттарының адын эгидип, сайгарлыкчылаар деп ыяк бодап алган шииттирип чораан кижилерге "Чаа сору" деп төлевилелди эгелзэн.

Төлевилел киржикчилеринге арат ажил-агыйын эгелээр кылдыр хууда дузалал ажил-агыйын база мал-маганы тускайлап бээр.

Республикада кем-херек үүлгедир чорук-биле 70 хуу-узун ооң мурнунда олуруп чораан кижилер кылып турар деп, төлевилелди эгелекчизи — регионун баштыңы Шолбан Кара-оол тайылбырлаан. Ындыг кижилерни ажилче албас болгаш, олар акша ажилдап алып дээш, кылып билер-ле чүвезин сегирип алыры — ооң чылдагааны ында. Ам ындаг чүүлдерни болдурбазы-биле ол төлевилелди ажилдадып эгелээр бис.

"Чаа сору" 45 хар чедир назылыг, бир болгаш оон хей ажи-төлдүг, ооң мурнунда олуруп чораан, хандырылганы кош-как кижилер киржир.

Конкурс шилилдезиниң соонда, киржикчилер-биле ийи чылга социал керээлерни чарар. Июньнун 15-тен 20-ге чедир оларга ырактан өөредилгени организаастаар. Бот-хоргадап чурумун киригени-биле, кыска хуу-саалыг курстар үезинде малды ажаарының зоотехниктиг болгаш ветеринарлыг чурумнарын аңаа өөредир ол.

"Малды халас үскеш, тудуг тудар ыяшты тускайлап, бажың, кажааларын тутчуп берип болур бис. Ажи-төлүн өстүрер дээш, шынчы ажилдаары артар. Кажан кижиге ындаг улуг идигни, эки деткимчени берип турда, бодунуң чоок кижилериниң быжыг келир үези дээш базым бүрүзүн муң катап деңгизүүрлээр апар деп бодаар мен" — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Олар ам келир ийи чылда ажил-агыйын хөгжүдөр ужурулуг. Ол үе иштинде бодунга база чоок кижилеринге дыка хөйүнү кылып ап болур. Малды хүлээп алган өг-бүлө керээ негелдеси езугаар, ол хире малды өске киржикчиге дамчыдып, а арткан малын база малчын турлаан бодунга арттырып алып.

Ооң соонда "Чаа сору" киржикчизи чораан кижилер арттырып алган ажил-агыйын үндүрүп албанынга албан езуу-биле демдегледип, хуу сайгарлыкчы болуп ажил-ижин уламчылаар. Регионда көдээ ажил-агыйы онза кичээнге болгаш амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг арга кылдыр ону шилип алганы таварылга эвес.

"Тывага көдээ суур — чүгле чурттаар чер эвес, республиканың экономиказын, культуразын, езу-чаңылдарын, амыдыралдың омур-хевирин чүс-чүс чылдарда хевирлеп келген ооң чүрээ болгаш сеткил байлаа-дыр. Азы философиязы. Ынчангаш губернатор төлевилелдериниң хей кези көдээ черлерни хөгжүдеринче, суур чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазының шынарын бедидеринче, яды-түреңги чорукту чавырылдыраарынче угланганы-биле онзагай" — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

"Чаа сору" киржикчилеринге хүлээдир малды май 30-ге чедир садып алган. Мал эмчилери малдарны шинчип турар.

Социал төптөр ажилдакчылары, ол ышкыш муниципалдыг районунуң көдээ ажил-агый эргелелдериниң база сумчагыргаларының, кожуунунуң хей-ниити организацияларының, Тыва Республиканың хей-ниитиниң айыыл чок чорук яамызының төлээлери, ИХЯ-ның девискээр органының начальниктери, Россия Федерациязының ФКАК-тын Тыва Республикада эргелелиниң ККЭ ФКА инспектору керээниң күүселдезин хайгаараар.

СОЦИАЛ АЖЫЛДАКЧЫ ДЭЭРГЕ, БУЯННЫГ КИЖИЛЕРИВИС-ТИР

Эргим социал ажилдакчыларывыс, профессионал байырлалыңар-биле!

Социал ажилдакчы дээрге дыка хей чүүлдерни күүседирин бодунга хүлээнип алып берге мергежил-дир. Амыдыралдың янзы-бүрү айтырыгларының талазы-биле бирде эмчи, бирде психолог, а чамдыкта сүмелекчи-даа болур. Ынчалза-даа эң кол чүүл — өске кижиниң сагыш-сеткилин өйүп чоруур дүвүрелин бодап билири, кижилер дээш сагыш човап билири, сеткилин ажыдып үлежири, оларга чылыг чымчак сөстери болгаш ажил-херээ-биле дузалажыры. Бо ажилга чүгле эртем-мергежилниң билиин болгаш чаңылдарын билири эвээш болур. Кээргээчел болгаш ачы-буянныг дуза кадар, кайгамчык шыдамыккай, биче сеткилдиг болуру дээр ышкыш, мөзү-бүдүштүң эң бедик шынарлары херек.

Бистиң социал камгалал системазында 3 муң ажыг кижилер ажилдап турар. Ол дээрге бистиң езулуг кайгамчык буянныг кижилеривис-тир. Ылаңгыя

Чуруктуу архивтен алынган.

оларның ажилының үнези коронавирус пандемиязының байдалында ылап-ла билдингир болду. Олар интернаттарда турар инвалидтерни болгаш улуг назылыг улустарны халдавырлыг аарыгдан камнап камгалап алган. Эң бедик айыылдыг бөлүккө хамааржыр-даа болза, оларның аразында чаңгыс-даа кижилер аары-ваан. Үлө-херээңер чогузун!

Сеткилимден өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Бистиң эргим социал ажилдакчыларывыс, байырлалыңар-биле! Быжыг кадыкшылдыг, күчү-сорукут, шыдамык, туруштуг болуруңарны, чаа эгелээшкениңерге чедишкениңерни болгаш аас-кежикти күзедим!

Тываның Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

ТАРАА КУЛЬТУРАЛАРЫН ТАРЫП ДООСКАН

Республиканың ажил-агыйлары тараа культураларын кыска хуусаада тараан. Ниитизи-биле 10778 га шөлде тараа үрезинин чашкан. Кызыл-тас, ак-тараа, суланы апрель 20-ден чаштырып эгелзэн турган.

Эрткен чылга деңнээрге 631 га (азы 2019 чылдан 106,2%) хей тараа культураларын тараан. 10778 га шөлдүң 8641 га черде кызыл-тасты, 792 гада ак-тарааны, 1345 гада сула үрезини чаштыртыңар.

Кожууннар аайы-биле көөрге, тараа культураларының шөлү мындыг: Чөөн-Хемчик — 292 га, Каа-Хем — 575 га, Би-Хем — 1750 га, Сүт-Хөл — 700 га, Таңды — 4811 га, Улуг-Хем — 500 га, Чаа-Хөл — 2150 га.

Чер ажилдыглар картофель

база ногаа культураларын олуртурун доозуп, ажилын бөгүндө 93% чедирген. 2354 га шөлде картошканы, 296 гада ногаа аймаан олурткан.

2019 чылга деңнээрге картофель болгаш ногаа культу-

ралары олурттур шөлдерни 21 хуу азы 2881 га улгаттырганын сагындыраал.

Республикада мал чиир культура олуртуру үргүлчүлөвишаан. Амгы үеде планнун 51 хуузуң, азы 14376 га шөлде ону чаштырган.

УРУГЛАРНЫҢ ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАЗЫ

2020 чылдың кадыкшылга кампаниясында уруглар дыштанылганының албан черлерин белеткээниниң, ол ышкыш уругларның айыыл чок чоруун хандырган хемчеглер дугайында республиканың Баштыңының оралакчызы Олег Бадының удуртулгазы-биле видео-конференц-харылзаага чугаалажып көргөн. Уругларның дыштанылга лагерлериниң өртке удур айыыл чок чоруунуң айтырыы кол черни ээлзэн.

Эрткен чылга деңнээрге, 2020 чылда коронавирус пандемиязы-биле холбаштыр дыштанылга лагерлериниң саны кызырылган. Бо чылын чүгле 16 дыштанылга лагерин ажилдадыры планнаттыңар. Хынал-хайгаараар ажил-чорудулгалыг девискээр килдистериниң ажилдакчылары улагерлерде хыналдаларны чорудуп, өртке удур айыыл чок чоруктуң хандырылганын көргөн. Бөгүнге чедир 11 лагерни хынаан. 2020

чылдың июнь төңүзүңге чедир, амгы хоойлужудулгага дүүштүр айыыл чок чорук негелделерин сагып турарынга хыналдаларны шупту эртер ужурулуг.

РФ-тин Чазаның 2020 чылдың апрель 23-те бадылаан №569 доктаалы езугаар, уругларның майгын лагерлеринге өртке удур чурумнуң дүрүмнениңче чаа негелделерни 2020 чылдың май 5-те тодараткан.

Уругларның дыштанылганын болгаш кадыкшылын быжылга-

рын организаастаар майгыннарда болгаш капиталдыг эвес тудугларда уругларның майгын лагерлеринге чаа негелделер тургустунган.

45-тен хей эвес кижилер бөлүктөп чурттаарын чаа дүрүмде айыткан. Майгыннар азы тудуглар аразы 15 метрден чоокшулаваз ужурулуг. Өртке удур дыңнадыр чүүл-биле дерзэн майгыннарга 10-дан хей кижилер чурттаваз.

Майгыннарга өрт өжүрер 2-ден эвээш эвес херексел турар. Ол ышкыш уруглар чурттаар майгыннарда ажи-төлүг азы дүрген кывар болгаш өрттеничел чүүлдер турбас ужурулуг. Оон аңгыда, майгыннарның кырындан база адаандан чырык удазыннар-ын шөөри хорулуг.

Тыва Чазактын
парлаага албаны.

«СОЛУГА, БЫЖЫГ ТУРУШ, ТИИЛЕЛГЕ»

Кызылдың президентинин кадет училищезинин доозукчулары – 2-ги рота боттарының девизин бадыткаан. Бо өөредилге албан черинге 2-ги өөредилге ротазының кадеттери 2014 болгаш 2015 чылдарда дужаап кирип алган. Кызылдың президентинин кадет училищези-биле ийи дугаар доозукчулар байырлажырынга белеткенип турар.

Оолдарның бир чамдыызы маңа алды класс, а өскелери, бир чыл болганда, чеди класс тургаш чедип келген. 2-ги ротаның кадеттеринин чамдыызы хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге өскөн, ынчангаш демниг, чаңгыс команда болуп шыдаары дээрге оларның коллективинин ылгалдыг талазы. Регионалдыг болгаш федералдыг деңнелдин янзы-бүрү хемчеглеринге олар училищениң ат-алдарын хей катап чедишкенин-биле камгалаан.

Амгы доозукчуларның аразында Кызыл хоорай биле Тываның Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарының, ол ышкаш Россияның өске-даа регионнары – Челябинск, Иваново, Кемерово областарының, Татарстанның болгаш Хакасияның төлээлери бар. Ада-өгбелеринин династиязын уламчылап, шериг болгаш эрге-хоойлу камгалаар албан черлеринге ажилдаар салым-чолун дөзээр дээн оолдар база бар. Ол дээрге Арслан Альмехаметов, Темирлан Ооржак болгаш Саян Саая.

Родион Сандак беш харлыында-ла шеригжи болурун күзеп чораан. Ол – тыва эки турачы Сандак Серен-оолович Саттың салгакчызы. Фашистер-биле демисежип чораан өгбенин дугайында Родионга эки турачының уруу, ооң кырган-авазы Лариса Сатова, бо-ла чугаалап берип чораан. Эрес-дидим шеригжи ооң салгакчыларының бирээзи шериг ажил-херээн шилип алырының дугайында күзеп чораан. Родион өгбенин күзелин күүседир деп шийтпирлээш, кадет училищеде дужаап кирип алгаш, ону чедишкенин доозуп, шеригниң дээди өөредилге албан черинче дужаарынга белеткенип турар.

Шупту дөртөн доозукчунун аразындан 29 кадет (73 хуузу) РФ-тин Камгалал яамызының дээди эртемниг өөредилге албан черлеринче дужаап турар, эрге-хоойлу камгалаар структураларның дээди эртемниг өөредилге албан черинче чеди кадет (17 хуузу) дужаап турар. Дөрт кадет хамаатты мергежилдерни шилип алган.

Доозукчуларның дөгереши шилип алганы дээди эртемниг өөредилге албан черинче дужаап кирип алгаш, Тыва Республикага хергелеттинип турар мергежилдерни шигээдип, оон Төрзэн чуртунун менди-чаагай чоруу дээш бараан болуп ажилдаар дээрзинге дагдыныкчы башкылары бүзүрүп турар. Оолдарның барык хей кезии училищеде өөредилгезин «эки» болгаш «тергиин» демдектер-биле доозуп турар. Оларның бежи – Буян Хомушку, Алдын-Херел Кыргыс, Тогмет Кунгаалай, Темирлан Ооржак, Арзылаң Намчыл – училищени тергиин (онза үлегерлиг) аттестаттыг болгаш «Өөредилгеге онза чедишкенин дээш» деп медальдыг доозар.

Ийиги ротада ёзулуг спортчулар элээн хей. Спорттун аңгы-аңгы хевирлеринин талазы-биле Россияның Камгалал яамы-

талазы-биле беш кижиге – Алдын-Херел Кыргыс, Саян Саая, Айдыс О. Моңгуш – бирги спортчу разрядтыг. Самбога Арслан Альмехаметов, Саян Саая, Буян Күжүгет – үш кижиге бирги спортчу разрядтарлыг. Армейжи демиселге бирги спортчу разрядын Буян Күжүгет бадыткаан. Спортчу ийиги разряд беш кижиге: дөрт дисциплина (четырёхборье: эштири, фехтование, чарыш, кара адар) талазы-биле: Дмитрий Крылов, Айдыс А. Моңгуш; Эштиринге – Дмитрий Крылов, дзюдога – Айрат Салчак, самбога – Ай-Хаан Самыя, армейжи демиселге – Мөңгө-оол Чамзырайда бар. Он үш доозукчу спортчу үш дугаар разрядты алган. ГТО нормаларын дужааган түннелдери-биле 40 кадеттин 27-зи алдын знакчотку, 12 кадет – мөңгүн, а бирээзи хүлер знакчотку алган.

Өөредилгеге, спортка, хейниити ажылынга чедишкенин, идепкейлиг амыдыралчы туружу дээш, доозукчу ротаның кадеттери училищениң «Чылдың кадеди» деп кол мөөрейинин тиилекчилери болгулаан. (Буян Хомушку – 2015, 2018 чылда,

Дөгээ дааның кырынга чедир каш-ла минута дургузунда маңнап четкеш безин, шыла-вас. Нарын-берге спортчу маргылдаалар соонда, видеороликтерге тырттырып турда, камера баарынга оожум-топтук турар.

Сорулга салып билер, ону чедип ап шыдаар, чогууру-биле уттуруп алза-даа, дараазында тиилеп алыр дээш, улаштыр кичээлдеп чоруптар. Ротаның шупту кадеттери өөренип турган үезинде училищениң ачы-дуза чедирер болгаш бойдус камгалаар акцияларының киржикчилери болуп, хоочуннарга база хоргадап черинде турар уругларга дузалажып, ыяштар олуртуп, экологияның берге айтырылганын кичээлге салырын чугаалап турган.

РФ-тин Камгалал яамызының өөредилге албан черинин өөреникчилеринин аразында Бүгү Армияның XIX олимпиадазын эрттирип турда, математика эртемниг кадеттер Тогмет Кунгаалай биле Алдын-Херел Кыргыс командалыг 1-ги черни чаалап алган. Тогмет Кунгаалай боду зачет талазы-биле II-ги черни алган, Александр Волотко

деттери болза, Бүгү Россияның школачылар олимпиадазының регионалдыг чадазынга киришкеш, аңгы-аңгы эртемнерге 10 катап тиилекчи, 15 катап призерлар болгулаан! Оон аңгыда, олар Москваның физика-техник-тиг институтунун дистанциялыг эрттирип турар олимпиадазынга киришкеш, математика болгаш физика эртемнеринге тиилекчилер болгаш призерлар болган. Делегей чергелиг квалификациялыг Кэмбридж шылгалдазын дужаап тургаш, 15 кадет англи дылды эки билерин, 6 кадет кыдат дылды эки билерин көргүскөн.

Доозукчу 2-ги өөредилге ротазының кадеттери – эртем-практиктиг конференцияларның, регионнар аразында аныктарның болгаш эртем шуулганнарының төлөптиг киржикчилери. СНГ чурттарының ортумак өөредилге албан черлеринин сургуулдарының аразында эртемниң чаартыкчы инновациялыг идеяларының делегей чергелиг «Старт в науку» фестивалыга Алдын-Херел Кыргыс, Максим Сегбе, Самыя Ай-Хаан, Александр Волотко киришкен. 2018

зының, Сибирь федералдыг округтун, Тыва Республиканың база Кызыл хоорайның эрттирген маргылдааларына олар киржи турганнар.

Спорт мастеринин кандидатының нормативтерин алды кадет күүсеткен! Алдын-Херел Кыргыс, Кежик Күжүгет, Санчай Моңгуш, Мөңгө-оол Чамзырай самбо талазы-биле, Санчай Моңгуш – спортчу ориентирование, Саян Саая – армейжи демиселге спорт мастеринин кандидаттары болгулаан.

Спортчу ориентирование

Санчай Моңгуш – 2016 чылда, Кудерек Моңгуш 2019 чылда).

«Сорулга, чаныш-сыныш чок болуру, тиилелге» деп мерген сөс – 2-ги өөредилге ротазының девизи. Оол бүрүзү – өөредилге, спорт, уран чогаадылга талазы-биле лидер. Бистин доозукчуларывыс, ооң-биле чергелештир классиктиг чогаалдарны болгаш философчу ажилдарны номчурунга ынак. Оларның самнаары безин профессионал танцорлардан дудак чок, көрүкчүлери магададып, күштүг адыш часкаашкынын чаалап ап турар.

«Нестандартное решение за-дач» номинацияга тиилээн.

Даштыкы дылдар талазы-биле Бүгү Шеригниң VIII олимпиадазынга тиилекчи командаларның аразындан II-ги черни Буян Хомушку эжелеп алган. Бүгү Сибирьниң школачыларының ажык олимпиадазының биология болгаш химия эртемнеринге Темирлан Ооржак, Кудер Дамчаноол, Нордуп Кенден, Владимир Очур тиилекчилер болгаш призерлар болган.

Бо сөөлгү ийи чыл дургузунда 2-ги өөредилге ротазының ка-

чылда «Сириус» өөредилге төвүнге Темирлан Ооржак биология олимпиадазының өөредилгелиг программанын шигээдип алгаш чедип келген. Санчай Моңгуш, Дорж-Очир Доктуут, Ай-Хаан Самыя – Республика школачыларының «Шаг в будущее» эртем-практиктиг конференциязының тиилекчилери.

«Скифтер. Тываның хааннар шынаазы» деп документалдыг кинону 2-ги өөредилге ротазының кадеттеринин уран чогаадылга талазы-биле эң улуг чедишкени деп санап болур. Ол Россияның Камгалал яамызының дээди эртем мурнунда өөредир организацияларының аразында болуп турар, «Кадеттин көрүжү» деп аттыг кыска хемчээлдиг фильмнер талазы-биле Бүгү Шеригниң IV кинофестивалына II-ги черни алган. Бо кинону Бүгү Россияның коммерциялыг эвес кинолар талазы-биле «Төөгү болгаш культура» деп 53-кү фестивалыга диплом болгаш мөңгүн медаль-биле үнелеп демделгээн. «Авай – мээң делегейим сен» деп аттыг социал ролик «Ада-чурттуң чалы талантылары» деп Бүгү Россия чергелиг XII фестивалыга гран-прииниң эдилекчизи болган.

Кызылдың президентинин кадет училищезинин парлалга албаны.

ЧЕЧЕНА КУУЛАР: “ТАЙВАНЬНЫҢ РАДИОЗУ ЧУГААЛАП ТУР”

Даштыкы чуртта тыва студент октаргай четкизин дамчыштыр солун ужуралдары-биле болгаш бодунуң дугайында бодалдарын мынчаар үлежип бижээн:

— Тайваньның радиозу дээрге орус дылга медээлер дамчыдар массалыг информация чепсээ-дир, бо чурттуң дугайында солун репортажтарны үргүлчү көргүзүп, чугаалап, таныштырып турар. Медээлерни бистиң дыңнакчыларывыс сайтыдан база сонургап дыңнап ап болур, Тайваньның төөгүзүн, культуразын, экономиказын болгаш туризм талазы-биле сайзыралын көргүзүп, чугаалап база дамчыдып турары солун.

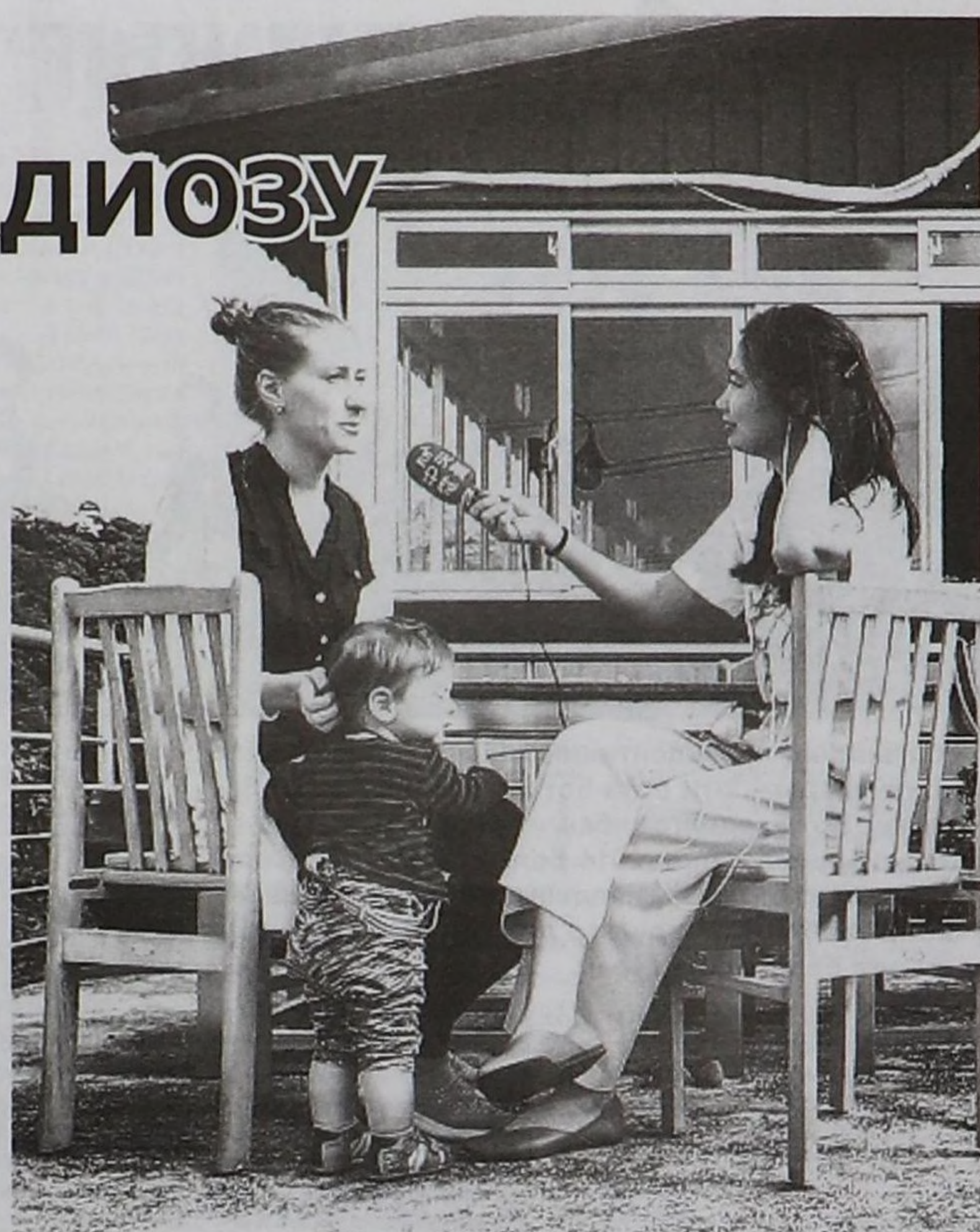
Тайвань дээрге-ле Формоза ортулуудур, португал дылдан очулдуруга “Кайгамчыктыг ортулук” дээн уткалыг. А мээң маңаа келгеним дээрге кыдат дылга сонургалым болгаш Тываның Цин империязының үезинде төөгүзүн ханы билип алыры.

А кыдат дылды кажан Москваның 1535 дугаарлыг лицейинге өөренип тургаш, сонургап эгелээн мен. Ынчан бо лицей Москваның күрүнө университетинин Азия болгаш Африка чурттарының институтунга хамааржып турган. Аңгы-аңгы дылдарны бичи тургаш-ла сонургаар чордум. 7-ги класска өөренип турумда, авамның кызымаккайы-биле бо лицейни тып, билип алгаш, кирериниң шылгалдаларына белеткенип эгелээн мен. Авам мени эртем-билиг чедип алзын дээш, дыка кызып чоруур. Ооң соонда шылгалданы чедишкенин дужаап алгаш, 8-ки классы лицейге өөрени бердим. А 10-11 класстарны Кызылга республика лицейинге өөренип дооскан мен. Эртем-билигже чүткүлүм, сонургалым улуг болгаш, аңгы-аңгы школаларга өөренип чораан мен. Республиканың лицейин чедишкенин дооскаш-ла, Россияның күрүнениң гуманитарлыг университетинин философия факуль-

тединче дужаап кирген мен. Бо университетке Кыдаттың культуразын, барыын болгаш чөөн философияны өөренир база кыдат дылды аңаа уламчыладым. Үш дугаар курсту доозуптарымга, Кыдаттың өөредилге яамызының шугуму-биле стажировканы бир чыл иштинде Кыдатка эрттирери-биле чоруптум. Меңээ бо чоннуң чаңчылы-даа, дылы-даа чоок, таныш болгаш, шаптаразыннар турбаан.

Кыдатка стажировкам эрттиргеш, Москвага ээл келгеш, философия факультетинге өөренип турган үемде, Кыдатче катап чоруптар бе, азы кайы-бир хоорайга магистратурага улаштыр өөренир бе деп бодап турдум. Мээң күзелим болза, Тайвань ортулукче катап эглири, ол дээрге Кыдат Республика болур. А Кыдат дээрге-ле билир бис, делегейде эң сайзыраңгай чурттарның бирээзи болгай. Мен студентилеп тургаш-ла, Тываның төөгүзүн сонургаар чордум, ылаңгыя Цин империязының үезинде Танну-Урянхайны. Россияның төөгүзүндө моон дугайында тодаргай материалдар барык тывылбас чорду, ынчангаш мен магистр программасын-га тыва чоннуң Цин үезинде эрткен төөгүзүн шинчилээр сорулгалыг мен. Кажан Москвага студентилеп тургаш, кыдат төөгүчү Пань Мин-фаньның Танну-Урянхай дугайында кыдат дылга парлаттынган ному бар деп билип алган мен. Меңээ бо ном дыка херек, ону ыяап-ла тып алган болзумза деп күзеп чораан мен.

Оон Тайвань ортулуунга келгеш, Чжэнчи күрүнө университетинде россияжи шинчилелдер институтунга өөреним. Кыдат төөгүчү Паньның номун Гугун музейинин күрүнө архивинден касканнадым. Ында болза маньчжур Цин династиязының төөгүзүнүн документилери бар болду. Бодумнуң магистр диссертациямга Танну-Урянхай дугайында төөгүнүн архив материалдары шупту херек болуп турар, бо шинчилел ажилымны ам-даа улаштыр бижири

сорулгалыг кижини. Магистратураны доозар деп тургаш, Тайваньның шинчилелдер төвүндө металлургия үлетпүрүнүн делегей чергелиг кады ажилдажылга килдизинге ажилдай бердим. Мен аңаа орус, англи, кыдат дылдарга очулгалар кылып турдум, бистиң харылап турар килдизивис Тайваньның болгаш Россияның шинчилел төптери болгаш компаниялары-биле сырый харылзажып, кады ажилдажылганы харылаар. А магистратураны доозупкаш, өөредилгени ам бир аңгы мергежилге уламчылаар деп шиитпирлээн мен. Бо шинчилел төвүндө мээң ажилым технологиялар-биле харылзаалыг чүве, ынчангаш Юаньжи университетинде менеджмент колледжинин аспирантуразынче дужаар деп бодап алдым.

Амдызында ам-даа өөренип турар

мен, Кыдат биле Американың аразында садыглажылга чөрүлдээзиниң талазы-биле диссертациямны чедир бижээш, бо чылын доозуптар деп планнап алган мен. Делегейде тарай берген корона-вирус деп аарыг хамчык дээш, манаар апаар.

Мээң чуртталгамда эң-не солун, уттундурбас үем болза, Тайваньның делегей чергелиг радиозунда ажилдап турарым. Бо радиого мен 2017 чылда баштайгы базымымны эгеледим, журналистикага арга-дуржулгам барык чок турган, ылаңгыя радиожурналиске. Ынчалза-даа, бо ажил меңээ дыка солун боорга, дораан-на сонургалым бедик апарган. Мында бодумнуң хүлээнип алган ажилымга дыка ынак мен, хүнүң-не Тайвань дугайында чаа-чаа медээлерни билип алгаш, дыңнакчылар-биле үлежип, оларга өске-даа солун, ажыктыг медээлерни, ужуралдарны дамчыдар.

Шак мынчаар кыдат культураны болгаш дылды сонургап чоруур мен. Оон ыңай мени Тываның төөгүзү Формоза ортулуунче эккелген. Мен маңаа чамдыкта аңгы-аңгы шөлчүгештерге Тываның дугайында бо-ла лекция номчуп, эрттире бээр мен. Тайваньчыларга чаңгыс эвес удаа чүге “элосыжэнь” мен (кыдаттап болза, орус азы Россияның хамаатызы) деп тайылбырлаар чордум, а мен оларга дөмейсимээр болгай мен, орустарга эвес аан, олар солундан номчуп, телевизордан үргүлчү көрүп турарлар болгай — деп, Чечена бодунуң дугайында дыка тода болгаш солун кылдыр социал четкиде (фейсбук) сонургаткан.

“Кижини төлү каяа-даа чоруур, куштун төлү каяа-даа ужал”, “Кызымак-ла болза, айга, хүнге-даа чеде берип болур” деп чоннуң мерген чугааларында чиге-ле угаадып каан болгай. Тайвань деп ортулукта тыва омактыг радио-журналист уругнуң ажилдап, өөренип чорууру, шынап-ла, чоргааранчыг-дыр, ооң күзелдери бүдө бээр дээрзинге идегеп каалы, хүндүлүг номчукчу.

Ася ТҮЛҮШ.

Чуруктар Ч. Кууларның.

Александр Маныгеевич Чимба (Сарыг-Донгак Чирик-Маныгы оглу Чымба (1906-1983чч.), ТАР-ның Чазааның даргазы болгаш Тыва автономнуг областың Исполком даргазы (1941-1961 чч.) бот-намдарын 1976 чылда би-жээн.

(Төнчүзү. Эгези № №40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57(19396) "Шында").

Бо ырның херек кырында боттанганының эгелээни ол болган. Ол орукту ийи чыл дургузунда кылгаш ажиттывыс. Ол шураштыг хемниң ишти дээрже хем боду бичии чолдак болза-даа, ооң мурнунда андан өске дириг амытан баспаан дизе чер-ле хөөрем чок. Демги ийи борбак "ЧТЗ"-вис аңаа киришпээн, чүге дээрже оларны ажыглаар чер чок турганының ужурунда. Шураштыгның бажындан куду аксынга чедир он үш километр, ооң иштинде эң-не берге чери чеди хире километр турган, оон өскези мүн-не кургаг, ын-дыг болза-даа казар чери база тургулаан. Ол үеде бульдозер деп машина турбаан ышкаш, турган-даа болза, чаа-ла эгелеп турган боор. Шупту ажылды кускун-хаай, балды, демир-хүүрек, че эки-ле дизе тачка-лар күжү-биле күүсеттинген. Кол-ла чүве чүл дээрже, чоннуң идепкейлиг деп чүвезин чүү дээр силер ону! Розонов инже-неривис чуртунче чанып чоруй барган, ооң орнунда Диков орук инженерин.

БИР ДУГААР ЧОРААНЫВЫС

Диков инженер-биле Чырга-кы бажынга баштай-ла барып чедип чораанывыс дугайында чугаалаарга, анаа мырыңай тоол-ла. Чыргакы аксынга көвүрүг ыяжы сөөртүр чер бе, кандыгыл дээш, ону барып көөр дээш чораанывыс ол чүве-ле болгай. Ол чорааш хилинчек-тенгенивисти чүү дээр боор ону, чүге дээрже ындыг болбайн канчаар, ооң мурнунда машина хамаанчок олап аъттыг кижин безин ында-хаа чоруп турган чер болгай.

Орук ара дуй үнгеш турган ийи кончуг чоон дытты балды-биле кескенивис черле уттун-дурбас, чүге дээрже аъттыг кижин болза, эскербейн барып болур, а машиналыг улус болганда ону ынчангаш ыяыла барып-барып кижиг аксында туруп алган ыяштар-дыр, оон кешпес болза ояр чер база чок турган. Ынчаарда бисти сөөртүп чораан чолаачывыс Пик деп кижин чүве. Орук-чири билдин-мес черге чоруур улус чидиг балдыдан эгелээш, хирээ-би-жекке чедир бүрүн херекселдиг чоруур ужуруг чүве-дир ийин. Мен ол шагда аныак турган болгаш, ону баш удур ыяк бодап албааным ол-дур ийин. Аңаа ол ийи ыяшты кезер дээш, дүнеге чедир кескен-дир бис. Ам арай боорда Чыргакыны кештивис, ол кешкеш, ол-ла эрик кы-дынга хондувус оң. Чайгы даң удаар звес, чер чырып келди. Ам канчаар боор, Чыргакының ол чарыын куду баттывыс, аңаа машина чоруп турбаан чер болган ужурунда Хорум-Дага дүне апарганда чедип келдивис. Аңаа хонуп алгаш, эртен туруп келгеш көөрүвүске, "ММ-10" дээр машинавыстың буржуназының эң колу сынып

келген мындыг, ам канчаар боор ону, анаа олурар звес, хадын рессорлуг Кызылга ийи ара хонуп чорааш, чедип келдивис.

Кызылга келиривиске Эле-гестин суу дажый берген ужу-рунда, дүүн чаа-ла аңаа тур-ган багай ыяш көвүрүүвүстү

1940 чылда чоруп кагдывыс оң. Чадаанага чедир мүн-не "М-10" деп маркалыг чаңгыс ма-шинавыс-биле чедиртип алды-выс. Оон аъттарлыг чоруткаш, Хөндергейниң Даштыг-Алаак үстүндө суму даргазы Даш-оолдун өөнге хондувус, Чадаа-надан үжен ажыг километр хире чер болгай. Даш-оол боду ын-чаарда аалынга чок турган, та кайнаар барган чүве ийик, оозу уттундурган-дыр. Ынчаарда кончуг-даа аныак турган шаам

Хемчиктин ийи дугаар амыының бир тергийн картаазы (хартаа-чызы) Оолакайның кады төрзэн дунмазы кижин болду. Ол дуга-йын мурнунда чугаалаан болгай мен, Оолакай дээрбечилерниң хартаачыларының бирээзи ол деп.

Ол өгге хонгаш, эртен туруп келиривиске, эжим Тургулаг аът херек деп мындыг. Ынчаарда Өвүр кожууну деп кожуун безин турбаан чүве. Саглы сумузу Ба-рыын-Хемчикке, Солчур сумузу

чүве бар, ам көөрүмге, кончуг улуг сыын дээрже бо-ла халып ыңай бооп чыдыр ийин моң. Боолаар дээш, чай алынмаан мен. Оон ыңай бичии кылаштап бар чоруурумга, кончуг улуг хулбүс тур, ону адыптарымга, ыңай халып чорупкан, демги хулбүстүн турган черинге ке-лиримге, ханы төктүп чоруй барган чыдыр, ханын истеп чоруп олурарымга, ырак звес черде бо чыдыр, өлүп кал-ган. Ынчаарда чеди айның

КЫЗЫЛГА КАТАП ЭЭП КЕЛГЕНИМ

үрей шаап каапкан мындыг. Ол көвүрүгнү бистиң яамы чери харыылаар ужуруг турган чүве. Ону кылдырар дээш, бир неделя иштинде аңаа туруп келдим. Ынчаарда боом оруу деп орук турбаан ужурунда, оюп чоруп турган чүве. Алды хүн иш-тинде кылган ажылывыс болза, сай-дажын эккеп урарывыска-ла, ол шагда машина хааа болган ужурунда, чаңгыс гру-зовиктиг бис, колдуунда терге-лиг аъттарывыска харын-даа сөөртүп турган. Көвүрүгнүң ол бо талазының эриктерин чире шаап каапкан болгаш, баштай бо талазын кылып албас бол-за, аъттыг кижин чеңгиир-даа ужур чок. Мүн-не улуг ооргазы ажырбаан ужурунда, алды-ла хүн иштинде кылып кааптывыс. Элегестин эрги көвүрүү дээрже суурнуң бажында чиңге черге турган чүве болгай. Ынчангаш амгы үеде чаа көвүрүг болза мырыңай чоокта чаа кылдынган чүве-ле болгай.

ХӨНДЕРГЕЙ ОРУУН ЭГЕЛЭЭНИ

Ооң соонда Хөндергей оруун көөр дээш, база-ла демги Диков инженерим-биле иелээ ынаар

ол чүве, эртен эртежик ол аал-дан шайлап алгаш, аъттанып-тывыс, ынчаарда Хөндергейниң аң-мең деп чүвезин чүү дээр силер, ону барык-ла километр бүрүзүндө, чок болза кодан, чок болза элик халып эртип бар чо-руур. Ол уругнуң чугаакыры-даа кончуг кижин болду, артында-ла хүлүмзүрүй аарак чугаалап олу-рар. Ол аалдан үнген дораан-на Хөндергейниң амгы эң адаккы көвүрүүнүң адаанда кызыл-хараганнар чедип чорувуста, бир хулбүс тур, ону адып алыр-дыр звеспе дээш, адымдан дүжүп чыдырымда, ыңай-ла болду, хараганның мырыңай кыдыынга турган ужурунда, чаңгыс халааш-ла шимеш диди. Шаанда аныак шаамда март ай үезинде бир катап үш кижин он беш шарыларга дус чүдүрүп ал-гаш, Хөндергей бажы-биле аш-кан кижин болгаш, мен ынчаарда эскербээмин ол-дур ийин.

Ам талтыг көрүп чоруу-румга, сай-даш, өс-хорум, балар-малгаш деп чүвезин чүү дээр боор ону. Ынчаарда Хандагайтының Борбак-Арыг бажынга майгын эргелекчи-зи Кара-Лопсаңның өө турган чүве болгай, ол өгге хондувус. Өгнүң херээжен ээзи болза,

Чөөн-Хемчикке хамааржыр тур-ган, а Чалааты биле Дус-Даг су-мулары Улуг-Хемге хамааржып турган чүве. Ам тергелиг аът чок болза, моон чоруур харыым чок дээш туруп берген мындыг. Ол шагда Өвүрге хамаан чок, ары талазынга безин терге, шанак деп чүве кончуг ховар тургула-ан чүве-ле болгай, чүге ынчап барган кижил дээрже, эди чуу-рулгаш, ынчап барган деп чүве черле билдингир. Ам канчаар ону, мен ийи аътты эзертээш, эжимни манап олур мен, кажан-на чоруптаал дээр болду дээш. Ам-на адактың сөөлүндө: "Че ам сен-даа чорувут, арт кырынга мени манаар сен шүве" — деп, эжим мындыг.

"Ол дугайы чугаажок болдур ийин" — дээш, ол-ла дораан аъттангаш, шошкуп чоруптум. Арт кырынга аъттан дүшпейн, боданып тур мен. Ол аразында шаанда 1927 чылда-ла Дус-Дагдан дустап чорааш, бир оюк дус шарым угбаан ужурунда, аңаа оруктан элзэн ырак черге аппаргаш, чудук алдынга суп кааным сактып келгеш, ол-ла дораан адымдан дүже халааш, дус суп каан черимни көөр-дүр дээш, ийи-үш хире басып чоруп олурумда, чизир-чазыр-ла дээн

сөөлзүредир ынчап турганывыс ол чүве болгай. Ооң иштин хырнын ол-ла черинге уштуп октапкаш, коң ээдин ап алгаш, баарын шистеп турумда, демги эжим бо-ла келди, аъттан безин арай боорда дүжүрүп алдым. Демги хулбүзүвүстүн семирээни кончуг, хан аксы чеде берген, демги баарны согажалаарында черле четчири чугаажок болган ужурунда, ооң эдири-биле сога-жалап тургаш, кылып каан. Чаа чидивис оң, ооң ээдин дергилеп алгаш, демги Даш-оол сугга чедип кээп хондувус, ынчангаш ол өгге демги хулбүзүвүс ээдин берип кагдывыс.

Аңаа хонуп алгаш, Чадаанага келиривиске, машинавыс бисти манавышаан тур, ам чүү боор, ма-шинавыска олурупкаш, Кызылче хаптывыс. Ынчаарда Адаш дөш оруу доозулбаан чүве, ынчангаш Сексегелеп чоруп турган чүве болгай. Ам бис шуут орук көөр дээш дорттап чоруптувус. А бир звес машинавыс ындыг-мындыг чүве болу берзе, аңаа ажылдап турган ийи "ЧТЗ"-ге идегээш, дорт-тап чорупканывыс ол чүве болгай. Орук-даа колдуунда болу берген, ам чүгле хояглар арткан.

Саяна МОНГУШ
белеткээн.

Чагаалар аразындан

ДАМЫРАКТАР
КАТТЫШКАШ,
ХЕМ БОЛУР

Чаа бүрүске удур хем-чеглерге кадыкшыл быжыглаар ("реабилитация") — Кавказта тускайлаан, ханга төп болур санаторий хамааржыр.

Бо хүнде В.В. Путин чуртта байдалга хамаарыштыр Москвада Курчатов институтунга — бурунгаар депшилгелиг ар-

кислород чорударда, чаа бароксигенация деп органы ("технология") ажыглаарын сүмөлзэн.

Кавказтың ханга тускайлаан кадыкшыл быжыглаар төвү - санаторийде плазма кудар болгаш барокамераны күштелдирген. Оон ыңайда, поливитаминер-биле меню (4 катап чөмөннелге) болгаш

галарны ("национальная база генетической информации") мөөңнээр деп дааскан.

Санкт-Петербургтан эртемденнер тыныш органнарынга

оон-даа өске таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Урана КАВАЙ-ООЛ,
биология эртемнеринин доктору.

ЧОН-БИЛЕ ТУДУШ
ХАРЫЛЗААЛЫГ

Өг-бүлөгө болгаш ие-чашка социал дуза төвү чуртта нарын байдалдың чурумунга чагыртып, карантин чуруму-биле ажилдап турар. Ынчалза-даа арагалаар ада-иелерниң хараазындан улуг кижилерниң хайгааралы чок арткан чаштарны хоргадап черинге эккеп, хайгаараар ажил уламчылап турар.

Амгы бо байдалда амыдыралы бергедей берген өг-бүлөлөргө яамыдан аңгыда амы-хууда буянныг чаңгыс чер-чурттууларывыс база буянныг чедирип турар. Дээди Хуралдың депута-

ларда 258 өг-бүлөгө социал дузаламчы чедиртинген.

Бо хүннерде берге байдалга таварышкан 6 ажит-төлдү төпте хоргадап, хүн-чурумунуң аайы-биле хайгаарап турар. Төптүн эмчизи Саяна Шойдук уругларның амыр-кадыынче онза кичээнгейни салып, сула шимчээш-киннерни, хол-бутка чиик массажды уругларга кылдыртып, арыг-силигни сагырын хынап турар.

Чечектер өзүмнерин канчаар олуртуруп төптүн кижизидикчи башкызы Саяна Шангыр-оол көргүзүп, уругларга өөреткен. Соци-

ды Диинмей Балбан-оол төптүн хайгааралында турар 3 өг-бүлөгө чиир картошканы дузалаан. Кожуунуң төлээлекчилер Хуралының депутаттары 11 өг-бүлөгө аыш-чем дузаламчызын чедирген.

Социал төптүн ажилдакчылары 65 хардан өрү назылыг хоочуннарга база аыш-чем дузаламчыларын бажыңнарынга чедирип үлээн. Ынчап кээрге, ниитизи-биле апрель, май ай-

ал төптүн повары Сендин Айлаңмаа уругларга булочка быжыраарын айтып берип, өөреткен.

Бо социал төптүн ажилы амыдыралы берге байдалда өг-бүлөлөр-биле харылзаазы тудуш болгаш арагалаарынга сундулуг ада-иелерниң ажи-төлдөринге өөрүшкүнү сөңнеп, кандыг-бир чүвөгө сонургалын отуруп, өөредип турар.

«Улуг-Хем» солуннуң корреспондентилери.

МӨҢГЕ ЫНАКШЫЛ
ДУГАЙЫНДА ТООЖУ

Тыва чечен чогаал окулгалар-биле бай-байлак. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда якут чогаалдар тыва дылче элээн окулдуртунуп турарын номчукчулар эскерип эгелээн. Улуг алдарлыг якут чогаалчы Николай Лугиновтуң «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп трилогиязы тыва дыл кырынга үнген соонда, Наталья Харлампьеваның «Кызыл хек-даван», Елена Слепцова-Куорсууннахтың «Боро-Саха аймаандан мен» деп аттарлыг шүлүктөр чыындылары чырыкче парлаттынган. База ол ышкаш Семен Туматтың соңгу чүктүн амыдыралын көргүскен солун чечен чугаалары, Рустам Каженкин, Гаврил Андросов, Александра Попова, Елизавета Мигалкина оларның шүлүктери «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарының арыннарынга парлаттынгылаан.

Ам база бир чаа якут чогаалды «Ханы ынакшыл дугайында тоожуну» тыва номчукчулар номчуур аас-кежиктиг болганы ол. Оң автору Васильев-Харысхал Василий. Якутияның база бир алдарлыг, салым-чаяанныг огу. Прозаик, драматург. Ол колдуунда ла шии чогаалы-биле алдаржаан. 20 ажыг шиини бижээн. Оң шиилери чүгле Якутияның эвес, а Россияның улуг сценаларына безин салдынган.

«Ханы ынакшыл дугайында тоожу» Тываның ном саңнарынга көстүп кээрге, якут чечен чогаал тыва дылда элээн делгерепп келгенин эскерип кагдым. Ону республикада сурагыг шүлүкчү, эртемден башкы Сайлык-маа Комбу окулдурган. Оң мурнунда чылдарда, совет үеде, якут чечен чогаалдың тыва дылче окулгазы база хей турганын билдир бис. Тыва номчукчуга «Ашпас хүнүнүң чурту», «Харлыг черде амыдырал» деп якут чечен чугаалар чыындылары, М.Ефимовтуң «Чандыр көрбөс часпас адар» деп тоолдар ному элээн делгереңгей билдингир болгай.

Кезек чылдарда, та эде тургустунушкун деп өске төрөң келгени, та окулгаже кичээнгей салбаасты бергени чүве, якут чечен чогаал, якут чогаалчылар тыва дылче окулдуртунмайн турган. Бо «ыржымны» Николай Лугиновтуң «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп трилогиязы тыва дыл кырынга үнүп келгени «үрөпкөн». Ол 2010 чылдан бээр ам якут чечен чогаалдың ийи дугаар тыныжы деп санаар мен. Азы өскээр чугаалаарга, тыва болгаш якут литературлуг харылзааларның ийиги үе-чадазы. Ол үе-чада эгелээр эгелээрде, мырыңай-ла бо үстүнде адааным романга үндөзилеттинген кино тырттырылганы-биле кончук чедиишкенин эгелээн чүве. «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп кинонуң маадырларының рольдарына эки тыва артистер ойнаанын маңаа чугалап каары артык эвес боор. Чингис-Хаанның бичии-чаш чылдарында, улгадып келген үезинде рольдарын, Субедей полководчуну тывалар ойнап каанын адаарга-ла чоргааранчыг.

Бо үе-чадада окулдуртунган «Ханы ынакшыл дугайында тоожу» кайгамчык солун болду. Тыва чонда «суксаанымдан тын тынмайн пактап-тым» деп билиштин бар. Бо тоожуну, шынап-ла, «тын тынмайн пактапкан» мен. Ында болуп турар болуушкуннар чүрекче боттары кадалып киргилей бээр, шак ыңдыг онзагай болган.

Тоожунуң баштайгы арыннарында школачы амыдырал көстүп кээр. Башкы кижилер болганымда ону сонургап, дораан сегирип ап, домактан домакче кичээнгейлиг номчудум. Ында Чырып Миисэ биле Тырып Маасаның оларның баштайгы ынакшылын көргүскен. Оларның кайызының-

даа омур-хевиринден бодумнуң өөреникчилеримни танып, сактып олурдум. «Кежээлдерде-даа, кинога-даа, маргылдааларга белеткелге-даа, маргылдаалар үезинде-даа каяа-даа олар кады чоруурлар болгаш кичээлдерге база кады белеткенер турганнар. Интернатка, коридор ужунда чада адаанда оларның чажыт чери бар. Кежээлдерде интернаттың иштиги чурумун езугаар удуур шакка чедир олар аңаа-ла чаштынып алгаш, чугаалажып тургулаар. Хүнзедир кады хүнзээр хирезинде-ле, олар чүнүң дугайында ыңчаар үр чугаалажып турар дээрзин бодап, элдепсинер турган бис...» дээн одуруглардан ийи үстүкү классчыларның аразындан суг акпас найыралын номчукчу бир-ле дугаарында ожаап, эскерип каар. «Олар чүнүң дугайында ыңчаар үр чугаалажып турар дээрзин бодап, элдепсинер турган бис» деп сөстөрдө оларны долгандыр турар школачы эш-өөрүнүң чаш, чаптанчыг көрүжү тодараттынар.

Башкы кижилер болгаш, школачыларның аразында шак ыңдыг эриг ынакшылын бо-ла эскерип каар мен. Сактырымга, бо тоожуда болуушкуннар мээң школамда-даа болуп турар чүве ышкаш кынныр. Ылаңгыя мындыг одуругларны, шынап-ла, бодувустуң бо амыдыралывыстан алган-даа ышкаш: «Школа доозуп турарлар ада-иелеривистиң чыл-чылы-биле шыжап чораян акша-төгери-биле садып бергени аккыр нейлон хөйлеңнерлиг, чаа костюмнарлыг, пальтерлиг, кылагар майыктааштарлыг, уруглар бедик эжектөрлиг идиктерлиг бистер ада-иелеривис болгаш башкыларывыс дужунга байырлыгы-биле чыскаалып турупкан бис».

Кайда-даа кижилерниң аас-кежи дөмей-дир дээрзин база катап бодандым. Школачы ажи-төлдөвистиң аас-кежи, өөрүшкү-маңнаы дөмей-дир. Оң-биле чергелештир чараш эпиг найыралы, быжыг харылзаазы — чаш чиирбей ышкаш ынакшылы база дөмей-дир. Бо бүгүнү өөрүп номчудум.

Бо тоожунуң бир онзагай солун чүүлү — соңгу чүктүн ажил-амыдыралын көргүскени. Черле бичиимден тура-ла соңгу чүк дугайында номнарны, чуруктарны сонургаар кижилер мен. Соңгу чүк кымның-даа сонургалын оттуруп чоруур дээрзинге база бүзүрээр мен. «Чырып Миисэ Тээгиниң дүмбей тайгазында аңчы кырган-ачазына баргаш келген, харын-даа оң-биле кады тайга ээзин аалдап чораян болгаш өлүрген адының чаан эккеп, бистерни хүндүлээни шуптувусту магадаткан». Бо одуругларда соңгу чериниң улзунуң чүгө амыдыралы эвес, ажи-төлдүн күш-ажылга ки-

жизидилгези база билдинип кээр. Мында оолдун (чеже-даа школа назылыг болза) өгбелерин дөзээн ажил-ишчизи база биче сеткилдии билдинип кээр. «Тайга кежиин чааскаан чивес» деп ыдыктыг чагыгны Миисэ кажан-даа, каяа-даа күүседип чорууру тодарап кээр.

Тоожуда база бир солун чүүл — хөй аймак чоннарның найыралын көргүскени. Ында кым якут, кым орус, кым казах дээрзин билдир алыры безин болдунмас. Чүгө дээрже шупту-ла кады-кожа чурттап, чаңгыс бүлениң төлдери дег болуп турарлар. Тоожунуң кол маадырларының бирээзи Таняжыгашты, ол өскүс артып каарга, орус омактыг Тамара Груздева азырап алгаш, ыраккы Саратов хоорайже чоруй баар. Оң казах эштери Айгуль болгаш Канат, Тээги суурга чурттап турар орус сөөктүг Василий Иванович, соңгу черде чүгө якуттар эвес, олар-биле кады, холбаа чурттап чоруур эвенкилер, эвеннер... олар шупту бо чогаалда көргүстүнген. Бо хензиг чогаалда каш-ла арында оларның эгин кожа, эп-найыралдыг чурттап чоруурун көргүскен. Чогаал номчукчуларын чайгаар-ла эпиг, демниг болурунга кижизиде бээр.

Бо чогаалды башкы кижилер бүрүзү класс шактарына ажыглаар болза эки деп бодаар мен. Чүгө дээрже сөөлгү чылдарда дыка хөй кыс уругларның боттарын алдынып чорууру, оларның келир үези, ава болу бергеш, ашакка барып алгаш боттарын алдынып чорууру улуг айтырыгны дүвүредип турар. Эр кижилер кыс уругну чарашынгаш, чаптааш эш кылып, ону кадаланып алыр-дыр. Бо тоожуда Чырып Миисэ Тырып Мааса ышкаш. А оон ыңай... оон ыңай Тырып Мааса ышкаш ажил-агый билбес, хирлиг-чуттуг болур кыстар база бары чажыт эвес-ле болгай. Чанында эр эжин хүндүлөвөс, ону үнелестер. Тыва чон шаг-шаандан тура, эр кижини ыдыктай хүндүлөп чораян болгай. Оң курун, бөргүн, ниитизи-биле хеп-сынын черже куду салбас. Хайыңдырган аыш-чеминиң дээжизин эр кижиге салыр. Бо бүгү чараш алдын чаңылдарывыс сагыыр кыстар эвээш артканы чажыт эвес. Өг-бүлениң эр ээзин өрү тыртып, хүндүлөп чоруур кыс кижилер боду улуг хүндүнү чедип алыр. Шак ыңдыг кыс кижини эр эжи, шынап-ла, холга көдүрүп алган чоруур.

Тоожуда база бир кыс омур-хевир — Таняның омур-хевир болур. Оң чараш хүлүмзүрүү долгандыр турар кижилерни чылыда бээрин номчукчу бүрүзү эскерген боор. Оон аңгыда оон холу чөмзиг, кандыг-даа чөмни амдангыг чаагай кылдыр кылыптар. Ол арыг-силиг. Бодунуң арыг-сили-биле Миисэниң чүрээң чаалап алыр. Миисэ Маасаның хирлиг-чуттуг чоруунга пат-ла пөккөн, оон ыңай черле чурттап шыдавазы билдине бээр. Бо омур-хевирлерни уругларга билдирер болза эки.

Ниитизи-биле «Ханы ынакшыл дугайында тоожу» езулуг-ла ынакшыл дугайында тоожу болур. Ынакшылдың кандыг болуру кыс кижиден кол хамааржыр дээрзин бодум хуумда бо чогаалдан улам тодарадып алдым.

Чаяна ШИЛОВА,
Чадаананың 2 дугаарлыг ортумак школазының башкызы.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

МЭЭҢ УГУМ – ОЮН

(Очерктен үзүндү)

Очерктын маадыры – Көк-кыс Оюновна Доңгак, 2020 чылдың июнь 2-де – 89 харлап турар. Кызыл хоорайда «60 харлыглар» клувунун удуртукчузу, ол ам-даа сценада ырлап, бот чогаадыгларын номчуп, солун-сеткүүл арнында шүлүктөрүн парладып чоруур. Ооң сагыш-сеткилинде 89-ку чайның херелденин саарлып, ажы-төлүңгө чоргаарланып, сагыш-сеткили чиик-чаагай чурттап чоруур.

Ол аас-кежиктиг аваларның бирээзи, уран чогаалга бердинген, ам-даа шүлүктөрүн бижип, бажың ажылын дескет-пес, аыш-чемни боду белет-кеп, оран-бажың иштин аштап, чүлгүп алып. Магалыын көрөм. Улуг-даа, бичии-даа кижилерге Көк-кыс Оюновна чугаазы ээлдек, чигир-боова, сүттүг шай кезээде белен, арга-сүмелиг, ажык сеткилдиг кижиге. Үш чыл бурунгаар сезен бештепкеш, Тываның чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнүнче кирип, база бир бедик көргүзүүн бадыткаан. Ооң мурнунда ийи шүлүк номун, төрзөн чер-чурт дугайында сактыышкын номун база бижзэн. Ооң шүлүктөрүндө өскөн-төрзөн черин, кижилерин алгап-мактаан одуруглары ырлар болу берген. Ол ындыг улуг күженишкынни бодундан үндүрүп, ам-даа ажылдап, бижиттинип олурар. Кызыл хоорайның оң талакы эриинде турар бир дугаар Күш-ажылдың эдип чазаар колониязынга тыва дыл, чогаал башкылап, хөй-ле оолдарны кижизидип, башкылаан. Башкының топтуг, чырык арнын, оожум үнүн олар кайын уттур. «Экии, башкы» дээн сөстөрүн ол ам-даа дыңнап чоруур. Ол амыдырал өскөлөргө хөлөгеленчек-даа болза, өөреникчилерин сактып келгенде: «Ол хөөкүй оолдар тенек на-

зынында...» — деп кээргелбиле чугаалаар. Оларның иези оолдары дээш кайы-хире түрөп, човап чоруур ирги?... Ындыг ханы човаашкын кадыктың бажын чиир. Аргалыг болза ажы-төлдер иелериниң сагыш-сеткилин хөлзедип, човадып чорбас болза эки» — деп, Көк-кыс Оюновна чугаалаар. Келир чылын ук колонияның школазы тургустунганындан бээр 60 чыл ою болур. Ооң төөгүзүн бижип, тургузар сорулгалыг, чүл дээрге 1962-63 өөредилге чылындан эгелеп, ол школаның баштайгы директору Көк-кыс Оюновна Доңгак болган.

— Силерниң угунар чогум шаанда каяа, канчаар чурттап чорааныл?

— Төөгү ырап бар чыдар. Мээң алыс угум Оюн. Мээң ачам Көк-кыс Оюн Кончапович деп кижиге. Ол мырыңай 1885 чылда төрүттүнгөн. Ооң кады төрээни: Сумуя, Билчин деп улус. Олар Межегейге чурттап чораан. Сумуяның ажы-төлү: Көк-кыс, Кара-кыс. А Кара-кыс деп кижиниң ашаа Моол-Кара деп кижиге. Ужудукчу Ензак дугайында номчаан азы дыңнаан боор сен. Ооң кады төрээнери: Дажый-оол, Бүрбүжап. Олар бистиң акыларыбыс-тыр. Олар шүптү-ла Суглуг-Хемге чурттап чорааннар. Республикада атсураа билдингир, Хову-Маа-

дыры атка четкен, чогум ады Янчат Василийни кым таны-вас боор, ооң чогум шаанда ады Янчат Бырлаа дээр чүве ийин. Лаңзы деп-даа кижиге бар чүве. Мээң ачамның ачазын Балчий-оол дээр, чонда сурагылы ады Кара-Болчаай дээр. Ооң оглу Балчий-оол Константинович болза чонда аталдарлыг чурттап чор. Константин мээң дуңмам болур. Танды Оюннарының төөгүзү кончук солун улус. Олар төөгүдөн бээр Эрбектин Суглуг-Хем ынчаар шүптү чигин чире, оюн оя чурттап чораан. Ол оюннар шүптү — Межегейниң Эрбектин амгы оюннарының ук төөгүзү — Межегей. Ол дугайында шүлүктөр ному, сактыышкыннар-даа бижзэн мен, ук ном чырыкче үнгөн. Феодалдыг ниитилел үезинде ачамның төрөл аймаа кезек байлардан бужурганга, кыжын Догаан дээр кедергей улуг даглар баарынга, чазын дош

эрип турар үеде Суглуг-Хемге келир. Байлардан хоорук, олардан ырап, кулак дыш болурун күзөп, оранчок дезип көжө бээр турган. Шынап-ла, оларга байлар канчап-даа чедер аргазы чок. Улуг-Хемниң оң талакы эриинде кончук чараш дагы Догаан дижири бис. Көстүп чытканы чүл, улуг-ла ногаан даг. Ол дагың чаражы кайгамчык. Ооң дужунда оранчокта Стан чыдып турар. Бо черлер аттарының төөгүзү, ону долгандыр кым деп кижилер көжүп, хонуп чораанын беш салаа дег билер мен. Балык-Хараар деп даг кырынга олуруп алгаш, дөвүн көөргө, Улуг-Хемниң эзереинде белдер, балыктар шаараңажып турар боор чүве. Бичии чорааш хой кадарып, ол дагы кезээде хараар турган бис. Амгы үеде ооң адын «Алдын-Булак» деп адап турар апарган. Бурунгу черлер аттарын амгы аныяк өскөн эки билбес. Черлер аттарын шын бижип, тоолчургу чугааларны-даа чыып бижип чоруурун күзээр-дир мен.

— Узун назылыг, кадык болурунун чажыды чүдел, Көк-кыс Оюновна?

— Мээң хуумда билип, эскерип чоруурум, чуртталга — шимчээшкын-дир, агым хем ышкыш. Бүгү чуртталгамда колдуунда дачага хөй ажылдап, дыштаныр хуннерде лыжалаар (хаак) турган мен. Аныяк тургаш спорттун хаак маргылдаазы, волейбол, баскетбол, чадаг чарышка кезээде киржир турган мен. Эш-өөрүм мени спортчу башкы дижири. Эртениң-не сула шимчээшкыннер кылыр, бут кырынга олуруп-туруп, мергел-жилгелерни ам-даа кылып турар мен. Кадыкшыл — амыдыралдың

үндезини. Эң-не чараш кижиге — кадык кижиге ол. 80 хар чедө бергеш, кырып деп чүүлдү эскерип эгелзэн мен. 60-70 хар иштинде дыка чиик, сергек чораан мен. Чааскаан эмчилеп чедө бээримге, эмчилер: «Силерни уругларыңар үдөп турар бе?» — дээр-дир. Амдыызында дөрт өрзөл бажында чааскаан чурттап ор мен. Уругларыма-даа, бодумга-даа хала чок. Бижири чүве болза, төөгүлүг сактыышкыннар хире-хире башка бо-ла кирер-дир.

— «Шын» солунунун доктаамал номчукчузу болгай силер, чүнү күзээр силер?

— Амгы үеде караам көөрү мурнуку дег звес апарган. Тыва парлалганың амгы коллективинге чедишкыннерни күзөп, Кызыл хоорайның оң талакы эриинде турар бир дугаар Күш-ажылдың эдип чазаар колониязынга ажылдап чораан сактыышкыннарым парлаан болза деп күзээр-дир мен. Назы-харым дөгүй берген-даа болза, угааным чарт, дыңнаарым эки. Келир чылын 2021 чылда 90 харлаар мен, ажылдап чораан ук школам тургустунганындан бээр 60 харлаар, Кызыл хоорайда «60 харлыглар клуву» (Товуу Наталья тургускан), аңаа ажылдаанымдан бээр 30 чыл болур. Бо хуннерде хөй-ниити ажылында хүлээлгем күүседип, Ада-чурттуң Улуг дайынының 75 чылынга тураскааткан хемчеглерге киржир бис. Чуртта калбарган хамчык аарыг ажыл-агыйга арай шаптык болуп тур, бажыңдан үнмейн олуруп турар-дыр бис. Келир 2021 чылда үш дакпыр юбилейлиг чыл. Ол меңээ күзенчиг, солун чыл болур. «Шын» солунунун номчукулларыңа, чогаадыкчы коллективинге эрес-шудургу болуп, быжыг кадыкшылды күзөп каайн. Кадык-чаагай болунар, чонум!

Лидия ИРГИТ.

КАЙГАЛ БЕ АЗЫ ООР БЕ?

Мал оору түрк, моол (калга) улустарның (Саян-Алтай) бужар чаңчылы. Ол дугайында төөгү бижимелдеринде хөйүнү бижзэн. Бо дугайында тускай эртем-шинчилел ажылы херек. Сарыылдыг аныяктарга идегээр-дир мен. Бо кыска бижимелимге тыва оорлар дугайында амгы үениң аныяктарыңа таныштырар күзелдиг мен.

Хамыктын мурнунда «кайгал» деп сөстүн утказын «тыва дылдың тайылбырлыг словарының» дузазы-биле номчукчуларга таныштырайн. 1. Кайгал — дидим, эрес, кылынмас чүвези чок// Дидим кижиге, эрес кижиге, кылынмазы чок кижиге. 2. Оор, мегечи, мөзүзү баэк кижиге. Кайгалдаар — кайгал чорук кылыр. Бо сөс оор деп сөс-биле ханы харылзаалыг дээрзи билдингир. Оор — өскөниң өнчүзүн кижиге көрбээнде хоойлуга чөрүштүр шигээдип алып чорук. Төөгүдөн алырга, бо ийи сөстүн утказы көңгүс аңгы. Бөдүүнү-биле алырга, кайгал дээрге ийи чурт аразыңа хамааржыр. Оор дээрге аалдар (кожуунар) аразыңа хамааржыр.

Мону бадыткаар сорулга-биле, каш кожумактардан кириейн:

Кара салбак хадып турар.
Хадыыр дээн бе, эстээр дээн бе,
Кажыым эдди тыртып турар
Калга чуртту кирер дээн бе.

Кайгалдаза кайгалдаар мен,
Калга чуртун кайгалдаар мен.
Калга чуртун кайгалдааштың,
Каралазын оорлаар мен.

Оорлаза оорлаар мен,
Орус чуртун оорлаар мен.
Орус чуртун оорлааштың,
Оялазын оорлаар мен.

Хаалгазы халырт-ла дээр,
Кабинеттен келем-не дээр,
Кабинетке кире бээрге,
Хамык херээң сөглө-ле дээр.

Шоочазы кыңгырт-ла дээр,
Чогуур черден келем-не дээр,
Чогуур черге чедө бээрге,
Чораан херээң сөглө-ле дээр.

Шывык-биле какса-даа-ла,
Шынап маңнап бербес кулун.
Шанак эддин шылыза-даа,
Шының сөглөп бербес акың.

Хаак-биле каксала-даа,
Харын маңнап бербес кулун.
Ханныг эддин шылырга-даа,
Хары сөглөп бербес акың.

Мени кайгалдар (оорлар) мактап оор деп бодай бербээр. Чондан үнгөн ырлар-дыр. Улус чүнү-даа ырлажыр. Бо таварылгада, шынап-ла, оор эвээш санныг барасканнарны мактаан кожаңнар-дыр.

Чалгаа, ажылдаар хөөн чок кижилер оорланыр. Ол дээрге ниитилелдин эң-не багай, бужар дээн хамчыы-дыр. Амгы үеде-даа тывалар Моолдан, моолдар Тывадан чылгы мал оорлаар чорук чытпээн. Суурда кырган ирей, кадайның кара чаңгыс инзэн соп чиптер, ыадыр арын-нүүр, ызырар диш чок ийи-чаңгыс идегеттер бар.

1992 чылдың күзүнүнде каш тывалар Казахстанны таварып, Кыдаттың Сыньзан можунунга чораан бис. Дедир чанып олурувуста, бисти сөөртүп чораан казак оол өөр

чылгы аразында чавааже айыткаш: «Бо кыжын соп чиир малым ол-дур» — дидир. Мен олургаш: «Бо чылгы хостуг ояттап чоруур бе, оорлай бербес бе?» — деп айтырдым. Казак оол харызынга: «Бисте мал оорлаар деп чүве чок» — диди. Бис ыттаар чүве тыппадымыс.

Мээң даайым ашак бүгү назынында кожаларының шээр чүвезин, чамдыкта инектерин оорлап, туттургаш «улуг аал» барып шаг болду. Адак соонда Бай-Тайгадан инектер сүргеш, Чыраа-Бажыңга барып соккулаан. Хан-чин эңмежок төгүлгөн... Дараазында чылын ашактын эң дээр дээн кызы Бай-Тайгага ашаа-биле чорук кылып чорааш, машинага бастырып чок болду. Инектерин оорлаткан улустун каргыжы четкен. Боду база каш чыл болганда, Ак-Довуракка амы-тынындан чарылган.

Бо делегейде халас чүве чок-тур ийин. Багай чүве кылырыңа бодун ажырбазыңа-даа, ажы-төлүңгө халдаар. Оорланып чоруур ийи-чаңгыс идегеттер мону бодап алза эки. Бурган хамык чүвени көрүп турар. Буруулугну бурган эргир...

Байыр-оол МОНГУШ.

«ШЫН» СОЛУН-БИЛЕ ТЫРТТЫРГАН ТЕРГИИН ЧУРУК» ДЕП ЧАА МӨӨРЕЙГЕ КИРЖИҢЕР!

"Шын" солуннун чаа үнген дугаарын чараштыр тудуп алгаш, тырттырган чурууңарны «Тыва медиа бөлүктүн» реклама килдизинин электроннуг почтазынче reklamashyn@mail.ru чорудупкаш, социал четкиде «Шын» солунга бижидип алыңар!

Киржикчилерниң чуруктарын солуннун

социал четкиде арнынга көргүзүп салыр. Улустун чарашсынып магадаанын чаалап, хөй санныг «лайк» алган киржикчилерни мөөрейниң ийиги кезээнче шилип алыр. Тиилекчини оларның аразындан илередир. Кол шаңналы — мультиварка!

Мөөрей 2020 чылдың июнь 15-ке чедир болур.

Зинаида Кенен
Мөөрейниң №6 киржикчизи

Ираида Дава
Мөөрейниң №7 киржикчизи

Болат-оол Хомушку
Мөөрейниң №8 киржикчизи

Салгал Дажы
Мөөрейниң №9 киржикчизи

Дарина Дори
Мөөрейниң №10 киржикчизи

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

12+

Уважаемые жители

**Кызыла и
Республики Тыва
Магазин ВИЛАДА**

**открыт и работает
в обычном режиме
с 9:00 до 19:00**

Инстаграм: @tc.vilada

Телефон: 8-923-265-22-55

ИП Сулейманов Илгам Ханлар-оглы ОГРН 318171900000079

Утерянный аттестат о среднем (полном) общем образовании серия Б № 0545925, выданный Шеминской средней школой Дзун-Хемчикского кожууна 14 июня 2003 года на имя Самбуу Буян Леонидовича, считать недействительным.

АБАКАНСКИЙ ЖЕЛЕЗОБЕТОННЫЙ ЗАВОД

плиты перекрытия
кольца под септик
блоки фундаментные

сваи
столбы
лотки и другое

Любой железобетон под заказ
г. Абакан, ул. Буденного, 88 Е.

Тел.: 8(3902)29-80-51

8(3902)29-80-52

8(3902)29-80-53

Реклама ООО АЖЗ

СТИРКА КОВРОВ СПЕЦСУШКА

С ДОСТАВКОЙ

СКИДКА ПЕНСИОНЕРАМ - 10%

Тел.: 8-923-384-4084

Китов, ул. Матвеевская, 38. ООО «Матвеевская». ОГРН 11611995157. Свидетельство о регистрации № 01.04.2020 от 10.06.2020. Реклама

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10724 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор: В.А. Петров.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректор: Ч.О. Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албаннун Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кээн. Хөрчилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодадлары редакцияның туружу-биле
дүүлпей барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыллары
дээш авторлар боттары харылаар.
Чагылдыг индекс: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлар ама.
Номерни парлагже дужаганы: график өзүгүр — 21.00, хөрек кырында — 18.15.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонне долгаар.